

QARAQALPAQ FOLKLORÍNDA FITONIMLERDİN AWÍSPALÍ MÁNIDE QOLLANÍLÍWÍ

Sh.E.Yaxiyayeva - *assistent oqıtıwshı*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner mádeniyat institutı Nókis filiali

Tayanch so‘zlar: fitonim, lingvistik tahlil, onima, leksika, semantika, ekstralingvistika.

Ключевое слова: фитоним, лингвистический анализ, онима, лексика, семантика, экстралингвистика.

Key words: phytonym, linguistic analysis, onyma, lexicon, semantics, extralinguistics.

Qaraqalpaq folklorlıq shıǵarmalarında fitonimler awıspalı mánide qollanılǵan orınlarda jiyi ushırasadı. Ósimlik atamaları folklorlıq shıǵarmalarında kóbinese awıspalı mánide qollanılǵan. G.Nematova óziniń «Ózbek tilinde ósimlik atamaları leksemaları: sisteması hám kórkem qollanılıwı» degen temadaǵı kandidatlıq dissertaciyasında tómendegidey pikirlerdi bildiredi: «Ósimlik atamaları leksemaları tuwra mánide ósimlik dúnyası úlgilerin, olardıń miywesi hám ónimlerin kórkem ádebiyatta atawdıń eń áhmiyetli quralları esaplanadı. Sonıń menen birge, ósimlik atamaları leksemaları kórkem ádebiyatta awıspalı hám simvollıq mánilerde de jumsaladı. Awıspalı mánilerde olar metaforalıq kórkem súwretlewdiń áhmiyetli quralı bolıp xızmet etedi» Fitonimler paremlar (naqıl-maqallar, jumbaqlar, jańıltıwlar, hikmetli sózler) quramında ózine tán máni hám wazıypaǵa iye boladı. Bunda olar ulıwmalasqan yarım simvollıq máni payda etedi. Qaraqalpaq xalqı folklorlıq shıǵarmalarǵa bay bolıp, 100 tomlıǵınıń baspadan shıǵıwı bunıń ayqın dáliili. Usı 100 tomlıqtıń 88-tomı naqıl-maqallarǵa arnalǵan. Biz usı tomdaǵı hám 1988-jılǵı qaraqalpaq folklorınıń 4-tomındaǵı naqıl-maqallarda fitonimlerdiń qollanılǵan. Máselen, *gúl sózi* qatnasqan naqıl-maqallardı kórip óteyik. *Adam qolı – gúl, mańlay teri – nur; Tikeneksiz gúl bolmas, mashaqatsız baxıt bolmas. Gúldiń ósken jerinde bahası joq; Tapqan gúl keltiredi, tappaǵan bir baw piyaz* h.t.b.

Naqıllardaǵı fitonimler tiykarınan semantikalıq obraz wazıypasın atqarmaydı, bálki mániniń qosımsha semantikalıq formaların ańlatıwǵa xızmet etedi. Yaǵnıy, fitonimler naqıllar semantikasında metaforalıq komponentler retinde qollanıladı, olar haqıyqatlıqtıń zárúrli hádiyselerin assimilyaciya hám metaforalıq kóshiriw tiykarında súwretlew imkaniyatın beredi. Quramında fitonimler qatnasqan kórip shıǵılǵan naqıllar sonı kórsetedi, xalıq fitonim obrazları járdeminde insan jáne onıń xarakteri, etikalıq pazıyletleri, turmıshlıq jaǵdayları hám basqa sociallıq ómir ushin

áhmiyetli bolǵan tárepleri haqqındaǵı pikirlerin naqıllarda ańlatadı. Fitonim komponentleri menen naqıl-maqallar tiykarındaǵı metaforalıq teńewlerdiń universallıǵı olar milliy til mádeniyatınıń zárúrli bólegi bolıp, ana tilinde sóylesiwshiler dúnyasınıń lingvistikalıq súwretin qalıplestiredi. *Gúl* sózi ádebiyatımızda gózzallıq, náziklik, jaqsılıq, gózzal yar simvolı sıpatında júdá keń qollanıladı. *Gúl* sózi eki túrli mánide jumsaladı. Olardıń birinshisi qálegen joqarı dárejeli ósimliktiń ğumshalanǵannan keyingi dáwiri bul gúllew dáwiri bolıp esaplanadı. Bunday jaǵdayda *gúl* sózi pútinniń bólegi, yaǵnıy ósimliktiń bir aǵzasın bildiredi. Al ekinshisi bolsa, ósimliktiń ayrıqsha bir toparın ańlatadı. Máselen: *lala gúl, roza gúl* hám t.b.

Qaraqalpaq folklorında *gúl* sózi tuwra mánige qaraǵanda awıspalı mánide kóp qollanılǵan. Misallar:

Kórgenniń ishın qaynatıp
Júzlerin *gúl-gúl* jaynatıp
(Qaraqalpaq folklorı. Er ziywar dástanı).
Ashılǵan baǵda *gúliń*,
Baǵda shámen búlbiliń.
(Edige dástanı. 19-bet).
Toqtamıstıń aldına bardı.

Qazan urıp, *qızıl gúlim* soldı ma...
(Edige dástanı. 36-bet).

Ashılǵay da on *gúlińnen* bir *gúliń*...
(Edige dástanı. 38-bet).

«Ele jas» mánisinde de qollanılǵan:
Solmasın bul *muń gúlimnen bir gúlim*
Sayramaǵan bul baǵımda búlbilim
Men ne qılayın jalǵanshınıń torına

Usı eken endi meniń táǵdirim
(Qaraqalpaq folklorı. Alpamıs dástanı. 388-bet).
Bul qatarlarda *gúl* sózi hár túrli mánilerde qollanılǵan. Bunda ómirdegi halatlardı kontrast qoyıp súwretlew arqalı zaman qıyınshılıǵın ashıp berilgen. *Gúl* sózi *qızıl* sózi menen dizbeklesip kelgen orınlarda bar:

Toqtamıstıń aldına bardı.
Qazan urıp, *qızıl gúlim* soldı ma...
(Edige dástanı. 36-bet). Folklorlıq kóp tomlıqtıń

97-tomı jumbaqlarǵa arnalǵan. Qaraqalpaq

folklorındaǵı jumbaqlarda fitonimlerdiń qollanılıw ózgesheligin kórip shıqtıq. Qaraqalpaq jumbaqlarında fitonimler eki túrli xızmette qollanılǵanı anıqlandı. Birinshi xızmeti, jumbaqta jasırınǵan sózge sıpatlama beriw ushın fitonimler jumbaq tekstinde qollanılǵan. Bunda jasırılıp atırǵan sózdiń ayırım belgileri, jumbaqtıń tekstinde berilgen ósimlikke tuwra hám awıspalı mánilerde uqsatılıp sıpatlama berilgen. Bunda, *terek, tal, gúl, aǵash* giperonimleri menen birge, *qamıs, bayterek, qaraǵay, biyday, asqabaq, qara tal, salı, aq terek, ǵarbiz, tari, qabaq, qawın, juwsan, ajırıq, paxta, júńil, jantaq, sheshek, ádiraspan, anar, jeken, geshir, alma, sheńgel* fitonimleri qollanılǵan. Máselen, Jumalaq tawda shoq *qamıs* (aydar); Bar eken *bayterekte* eki asha, Bolmaydı bir shaqası onnan assa, Birewi birewine iykemleser, Qudanıń qúdiretine qıl tamasha (on barmaq); Nuw *qaraǵay* putaqsız, Onı tapshı, Baǵlan taz (shash); Shoqır *terek* basında, Búkir kempir oynaydı. (shash, páki); Qara suwda suwat joq, Qalıńtalda putaq joq. (kóz, kirpik) h.t.b. Al, ekinshi xızmeti, jumbaqta fitonimlerdiń ózleri jasırılǵan. Mısalı: Sırtı qızıl, ishi aq, Arasında bir tayaq. (jyde); Shól menen qırǵa jarasqan, Adamzatqa qarasqan, Pisirisip awqatın, Hasıl otın dep atalǵan. (seksewil); Uzun terek, ishi gewek. (qamıs); Baltırı aq, shashı kók, Islewin bilsek, bolar tósek. (jeken); Tamırı bar, shaqası joq, Qalpaǵı bar, gúli joq, Miywesi bar, dáni joq, Duzlap, quwırıp jeydi, Aytıń, bunı ne deydi? (zamarrıq); Dara-dara, dara bolǵan, Bası ayırılıp, qara bolǵan, Qarıs jerine shash shıǵıp, Ol da ózine pana bolǵan. (gewirek); Ishi qızıl, sırtı jasil lalazar, Shaqasında búlbil quslar sayrasar. (qaramıq) h.t.b. Bulardan basqa da *aǵash, miywe, terek* sıyaqlı giperonimler hám *shıye, shabdal, tut, arsha aǵashı, ǵarbiz, qawın, geshir, burish, piyaz, qıyar, paxta, asqabaq, kapusta, kartoshka, pomidor, ayǵabaǵar, tari, júweri, mákke, biyday, salı, maysa shóp, sańırawqulaq* sıyaqlı fitonimler jumbaqlarda jasırılǵan sóz sıpatında qollanılǵan. Kórinip turǵanınday, xalqımız diyqansılıq, baǵ-manshılıq penen kóp shuǵıllanatuǵın bolǵanlıqtan mádeniy ósimliklerge baylanıslı jumbaqlar basım orındı iyeleydi. Xalıq awızeki dóretpeleriniń bir túri bolǵan jańıltıpaslar ayırım sóylew sesleriniń kóp qaytalanıwına, seslerdiń sóz hám sóz dizbekleri quramında ayıtlıwı qıyınlastırılǵan dárejede quramalı jaylasıwına tiykarlanadı. Ásirese, bul qatarlar tez ayıtılıp atırǵan waqıtta aytıwshı bul quramalı seslerdi tuwrı ayta almastan aljasıp ketiwi tıńlawshılardıń jeńil kúlkisine sebep boladı.

Qaraqalpaq tilinde bunday qatarlardıń jańıltıpas dep ayıtlıwı da sonnan kelip shıqqan. Fitonimler jańıltıpaslar quramında kórkemlew quralları xızmetinde jedel qollanılǵan. Bul baǵdarda jańıltıpaslarda qollanılǵan fitonimlerdi tómendegi toparlarǵa bólip analizlewdi maqul taptıq.

Alliteraciya.

Mısalı:

Bir *tuttıń* tamırın,
Túrptúrtip turma,
Túrptıń tamırın,
Tut túrtip turma.

(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 453-bet)

Qızıl *júzim* je,
Júzimdi úzip je.

(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 455-bet)

Qara da qırdıń basında,
Qartań bir qarabaraq,
Qartań qarabaraqtı,
Qars-qurs shabaplar.

(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 447-bet)

Joqarıda berilgen misallardaǵı «Tut», «Júzim», «Qarabaraq» ósimlik atamaları kórkem teksttegi basqa sózler menen únles bolıw ushın tańlap alınǵan. Biz onı jańıltıpaslardıń ishinde kóp qollanılatuǵın fonetikalıq qubılıslardıń biri alliteraciyaǵa kirgizemiz. Bunda «t-t», «j-j», «q-q» dawıssız seslerden dúzilgen sózlerdiń qatara kelip tolıq alliteraciya dúzgenin kóriwimizge boladı. Alliteraciyanıń teksttegi xızmeti bul onıń muzikalılıǵın támiyinlew hám sonıń menen birge onıń kórkemligin arttırıw ushın xızmet etedi.

Assonans. Qosıq qatarında dawıslı seslerdiń qaytalanıwı assonans delinedi. Assonanslar qosıqta uyqastıń tolıq emes túrin dúziwde qollanıladi. Biz bul qubılıstı jańıltıpaslarda kórsek boladı.

Áliyma *almanı*,
Amanǵa attı.

(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar, 453-bet)

Almanı alıp ektim,
Erikti terip ektim.

(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar, 456-bet).

Joqarıdaǵı eki misalda da teńdeyine «a-a», «a-a» sesleri kóbirek qollanılǵanın yaǵnıy hárbir sózde qaytalanǵanın kórse boladı. Durıs basqa dawıslılarda qollanılǵan biraq biz sóz etip atırǵan sesler jańıltıpaslarda sanı jaǵınan kóbirek. Dawıslı seslerdiń birdey yamasa ózine sáykes dawıslı menen qatar keliwi jańıltıpaslar tonın, muzikalılıǵın arttıradı.

Dáryanıń arjaǵında bir jambılsha,
Ber jaǵında bir *jambılsha*,

Senín alğan jambılshań mılja-mılja.
(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tom. 451-bet).

Men apama *salı* aqlattım,
Apam mağan *salı* aqlattı.

(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 452-bet).

Nur qarabay tawınan kiyatır edim,
Aldımnan shıqtı eki mın eki júz eki túp jiyde,
Jiydelengen eki mın eki júz eki túp jiyde me?
Jiydelenbegen eki mın eki júz eki túp jiyde
me...?

(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 441-bet).

Epifora. Gáptiń aqırında seslerdiń, sózlerdiń, sóz dizbekleriniń tákirarlanıwına ayıladı. Xalıq awızeki dóretpelerinde sózler yamasa qosıq qatarları aqırında pikirdi kúsheytiw ushın ayırım dawıslı yamasa dawıssız seslerdiń yamasa sózler hám sóz dizbekleriniń tákirarlanıp qollanıwına ayıladı. Bunday sóz aqırında dawıslı yamasa dawıssız sestin tákirarlanıwına epifora yamasa ses koncovkası delinedi. Joqarıdağı mısaldı «jambılsha- jambılsha», «*salı* aqlattım - *salı* aqlattım», «Qarabaraqlandırıp kiyatır Qarabaraqlandırıp kiyatırman», «eki mın eki júz eki túp jiyde me - eki mın eki júz eki túp jiyde me» sózleri gáp aqırında qaytalanıp qollanılgan. Bul bolsa óz gezeginde balalar jańıltpashlardı aytıw barısında shataspay hár bir sózdi dıqqat, itibar menen aytıwǵa úyretedi.

Jurtlar qara baspaǵın,
Qarabaraqlandırıp kiyatır,
Men qara baspaǵımdı,
Qarabaraqlandıralmay kiyatırman. (Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 441-bet).

Ala ğarbız, qara ğarbız,
Ala ğarbızdı aldın jarǵız,
Qara ğarbızdı keyin qalǵız.

(Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. 452-bet).

Anafora. Al, alliteraciyanıń eń jetiliskeń forması – anafora. Anafora usılında tiykarınan qosıq qatarlarınıń basındaǵı sóz yamasa sóz dizbekleri tákirarlanıp keledi. Antik dáwiriniń oyshılları gáptiń hámme waqıt birdey sóz benen baslanıwı sóylewge ayrıqsha sulıwlıq beredi, onıń bálentpárwazlıǵın hám mángi este saqlanıwın támiynileydi dep esaplaǵan. Sonıń ushın da anaforaǵa sózdiń naǵısı, sırtqı forması dep emes, al máni kúsheytiwshi qural sıpatında da qaraw kerek. (Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar, 57). Jańıltpashlarda anaforalıq usıldı kóriwge boladı.

Juwmaqlap aytqanda biz jańıltpashlardı úyreniw barısında jámi 40 tan aslam ósimlik atamaları qollanılganlıǵın anıqladıq. Jańıltpashlarda fitonimlerdiń ishinde eń kóp qollanılgan kórkemlew quralları alliteraciya hám epifora ekenliginiń gúwası boldıq. Qaraqalpaq

xalıq ázel-ázelden sahrayı xalıq bolıp tiykarınan dıyxansılıq, sharwashılıq penen shuǵıllanǵan. Sonlıqtan xalıq awız eki dóretpeleriniń qaysı birin almań fitonimlerdiń jiyi qollanılganlıǵın kóremiz. Qaraqalpaq folklorında ósirese dástanlarda bir qansha ósimlik atamaları metaforalıq usıldı awıspalı mánde qollanılgan. Mısalı:

-Há, baba, úsh júz alpısqa shıqqanda bunsha qattı baqırđıń, alladan hámir boldı ma, malaqul mawıt alpıs eki tamırđıń bántine sheńgel salıp panyıdan kósher boldıń ba ne ushın qattı baqırđıń? (Edige dástanı. 44-bet).

Ashılǵan baǵda lalamdı,

Buzdı kewil qalamdı.

(Edige dástanı. 52-bet).

Bay teregim jıǵıldı,

Japıraǵı tóǵıldı.

(Edige dástanı. 72-bet).

Bayterek degen óziń,

Japıraq degen alpıs eki hámeldar. \

(Edige dástanı 74-bet).

Qaraqalpaq folklorlıq shıǵarmalarında fitonimlerden teńew xızmetinde de ónimli paydalanǵan. Mısalı:

Moymı tayaqtay,

Qursaǵı suw qabaqtay...

(Edige dástanı. 40-bet).

Páshek güldey shırmatılıp

Endi Barshın qaldı dep

(Qaraqalpaq folklorı. Alpamıs dástanı. 394-bet).

Bahadırdıń kewlinde

Shigittey daq qalmadı

(Qaraqalpaq folklorı. Erziywar. 51-bet).

Patsham qayda ketti dep

Qay mákanǵa jetti dep,

Kelatır eken iz quwıp

Suwqabaqtay kellesin

Márt qolında kóredi

(Qaraqalpaq folklorı. 43-56-tomlar. Qurbanbek dástanı. 136-bet).

Aqtolqınday anası

Talday beli búgildi

Balasına bargansha

Jeti jerde jıǵıldı.

(Qaraqalpaq folklorı. 43-56-tomlar. Jáhánsha dástanı. 21-bet). Sonday-aq, qaraqalpaq folklorında quramında fitonimler ushırasatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen de sheber paydalanılǵan orınlar ushırasadı. Kóbinese gül, qarabaraq, jıńǵıl, shigin, ánjir, óleń sózlerin misal sıpatında aytıwımız múmkin. Máselen: *On gúlinen bir gúli ashılmaǵan; qoli gül; jón aldı qarabaraq; jıńǵıl dese qırǵın deydi; shiginniń qamırında; áshirepi ánjir; óz úyim – óleń tósegim* dizbeklerinde fitonimler qollanılgan.

Bulardan on gúlinen bir gúli ashılmağan dizbegi *ele jas* degendi, qolı gúl – *sheber*, jón aldı qarabaraq – *oylanbastan, belgili bir maqsetsiz*, júnğıl dese qırğın deydi – *ápiwayı náseni bórttirip aytatuğın, aqırzaman*, shiginniń qamırında – *awızbirshiligi joq, birligi joq*, áshirepi ánjir – *«júdá áshirepilep, abaylaw»* mánilerin ańlatıp keledi. Haqıyqatında da ánjirdiń miywesin bos bolǵanlıǵı ushın, ezilip qalmasın dep japıraqlarǵa orap, abaylap saqlaydı. Bul frazema kóbinese ata-anası tárepinen júdá áshirepilenetuğın ul yamasa qız balaǵa ayıladı. Al, «óz úyim – óleń tósegim», – degende insan ushın ózgeniń úyinen, hátteki xan sarayınan, tósegi óleń shópten bolsa da, emin-erkin jasawı ushın óz úyi abzal ekenligin ańlatadı. Mısalı:

Ashılǵay ma on gúlińnen bir gúliń
Saǵan kelgen maǵan kelgey shum ólim
Aqsha júziń zapıranday sarǵayıp
Neler dárkár bolıp keldi qulım

(Sháryar dástanı.)

Bul qatarlardaǵı *on gúlińnen bir gúliń ashılmağan* frazeologizmi qollanılǵan, *ele jas* degen mánini ańlatadı.

-Wa, solmasın mın gúlińnen bir gúliń,
Mazalı eken dúnyada sóylegen tiliń
Sennen toldı, balam, endi bul kewlim,
Keshirdim gúnayıń, endi kelinim

(Qaraqalpaq folklorı. 43-56-tomlar. Jáhánsha dástanı. 81-bet).

-Jol joq, jón aldı qarabaraq baratırıp:

-Háy, áttegen-áy-dedi birewi.

(Kórgeniliniń balası ertegi. 286-bet.) Biraq fitonimler frazeologizmlerdiń quramında óziniń tiykarǵı mánisin joǵaltıp, awıspalı mánige ótedi. Sonlıqtan, olardıń quramındaǵı fitonimlerdi ajıratıp talqılawǵa bolmaydı. Qaraqalpaq folklorında balalar oýınlarında ósimlik atlarına qoyılǵan balalar oýınlarınıń atları da ushırasadı.

Mısallar:

Alma ketti jumalap
Japtıń boyın jaǵalap
Kim almanı tutadı

Sol oýınnan shıǵadı (Qaraqalpaq folklorı. 88-100-tomlar. Almaǵal oýını. 527-bet). Bul oýın balalardı shaqqanlıqqa, tapqırılıqqa baǵdarlaydı.

Qawın-qawın dedim
Záp qawın ba dedim
Mazası til úyirgen

Qant qawın ba dedim. (Qaraqalpaq folklorı. 67-76-tomlar. Qawın-qawın oýını. 519-bet). Bul oýın balalardıń qawın atamaların biliwine hám de pikirlewge úyretetuğın oýın túrlerinen biri.

Joqarıda kórip ótkenimizdey, folklorlıq shıǵarmalarda fitonimler oy-pikirdi ele de tereńirek, obrazlı súwretlew ushın awıspalı mánide de sheberlik penen qollanılǵanlıǵınıń gúwası boldıq.

Ádebiyatlar

1. Неъматова Г. Ўзбек тилида ўсимлик номлари лексемалари: тизими ва бадий қўлланилиши. АКД.Ташкент, 1998.
2. Өтемисов А. «Қарақалпақ тилиндеги фитонимлердің тарийхый-лингвистикалық анализи». Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) диссертация автореферати. Нөкис, 2020.
3. Саҳобиддинов С. Ўрта Осиёдаги фойдали ва зарарли ўсимликларнинг илмий ва маҳаллий номлари луғати. Тошкент, 1953.
4. Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги фитонимлердің тарийхый-лингвистикалық анализи. PhD дисс. Нөкис., 2020.
5. Шербаяев Б. Русско-латино-каракалпакский словарь названий растений. Нукус, 1983.
6. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 77-87-томлар. Нөкис «Илим», 2014
7. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 88-100-томлар. Нөкис «Илим», 2015

REZYUME. Bu maqolada qoraqalpoq folklorlik badiiy asarlarida fitonimlarning qo‘llanilishi ko‘rilib chiqilgan. O‘simlik atamaları qoraqalpoq folklorining 100 jildligining ichida maqollar, topishmoqlarda fitonimlarning qo‘llanilishi so‘z etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье упоминается использование фитонимов в каракалпакских фольклорных произведениях. В произведении 100 томов фольклора Каракалпакстана в пословицах используются растительные термины, в сказках – фитонимы.

SUMMARY. In this article, the use of phytonyms in Karakalpak folkloric works is mentioned. In the work of 100 volumes of folklore of Karakalpak, plant terms are used in proverbs, and phytonyms in fairy tales.